

4. La terapèutica

4.1. Actituds davant la malaltia

Sense ànim d'exhaustivitat es presenten ací algunes de les actituds més freqüents que es prenen davant la malaltia i que responen a la pregunta: Què fa la gent quan està mala?

- **Gitar-se i fer llit.** Una de les coses més bàsiques i comunament acceptades del procés morbós. Així ens ho diu Valero, referint-se a una indisposició de caràcter presumptament orgànic:

VALERO: Clar, la persona / quan està mala, se gita.¹

Encara que també pot ser convenient en les alteracions passionals intenses:

VICENTA: ¡Ai! ¡Si a vosté li guanyaren / quatre duros com a mi / me guanyaren el dumenge...! / Li costaria fer llit / i sangrar-se.²

- **Menjar.** Ahir com hui, el recurs a menjar per a llevar-se un disgust o una preocupació és ben habitual. En el cas següent, una nòvia despitosa vol superar la seua ràbia amb xocolata i orxata.

PEPA: Io, en desahogar-me, / a vore com no se'l traga la mar.
DOLORES: Igual dic: no vullc / rebentar com la cigala.
PEPA: ¿Rebentar? Que rebente ell; / pastilla i bon got d'orxata.³

Evidentment, no és necessari que es tracte de dolços; una bona fartada també fa el paper.

BORJA: Ni mitja paraula. / Vaig a almorzar: prou disgust / tinc damunt de mi.
MATIETES: ¿I li passa / fartant? Mire que haurà un dol / si no hu arregla.
BORJA: Que l'hi haja.⁴

Més curiós resulta este fragment. Angelito recomana un got d'aigua per a frenar un colp de tos —res de particular— però no deixa de sorprendre que en substitució de l'aigua estiga indicat un menjar pantagruèlic. Llicències dramàtiques, probablement.

ANGELITO: [...] a su pícara tía / le dio tal golpe de tos / que fue preciso correr / hasta la fonda, y veloz / ofrecerle un vaso de agua / que por fría rehusó. / Indiqué como remedio / tomara algo. ¡Santo Dios! / Nos sentamos a la mesa / y se comieron ¡qué horror! / una polla, tres perdicés, / seis chuletas, un salmón, / dos raciones de ternera / y un pastel de Perigord.⁵

¹ *El tío Cavil.la.* (S19) 1873: 1008, v.588.

² *Les tres palomes.* (S28) 1877: 1428, v.102.

³ *Un buen moso.* (S43) 1890: 2002, v.493-498.

⁴ *Trapatroles.* (S44) 1895: 2050, v.699-703.

⁵ *Angelito.* (Sc) 1864: 342, v.254-268.

- **Fer suar:** Segons les doctrines galèniques, en els processos debilitants no solament era convenient augmentar l'incitament universal de l'organisme, sinó també excitar alguna evacuació dels humors corruptes. D'esta concepció del procés morbós venia la prodigalitat en l'ús de fàrmacs purgants, diürètics, expectorants, emètics i diaforètics —sudorífics—. En l'actualitat encara es conserva la idea que per a curar-se un constipat cal “suar-lo” en el llit. Així, Tadea vol administrar aigua d'arròs calenta al seu nóvio que ha caigut en unes estranyes febres:

TADEA: ¿Açò és aigua / d'arròs? [...] Açò te farà suar.⁶

4.2. Matèria mèdica i farmacopea

4.2.1. Matèria mèdica aplicada

En est apartat comentem els vegetals i medicaments dels quals se cita o es pot deduir la seua aplicació terapèutica o alguna de les seues propietats característiques, siguen o no reconegudes com a correctes.

Àrnica

L'àrnica (*Arnica montana*) és una herba perenne de la família de les compostes. Amb les flors, riques en arnicina, es prepara la tintura d'àrnica, un extret alcohòlic que s'administra en gotes com a estimulants d'ús intern del sistema nerviós i diluïda en aigua com a bon remei casolà de les contusions i els traumatismes sense ferida (DEM). En terres valencianes sol substituir-se per l'àrnica borda (*Inula montana* L., compostes) i s'usa com a vulnerària, antisèptica i antiinflamatòria únicament per via externa⁷

RAMON: ¡En l'espinàs / tindré alguna pelatira! / Me cou molt.

JOAQUINA: Ia pots buscar / l'àrnica.⁸

QUINTÍN: Res, una estocà de quadra / que m'ha deixat més amarg... / Si tinguera un poc de àrnica...⁹

Calaguala

Calaguala: El DTCM identifica esta planta com el rizoma medicinal d'una falaguera peruana (*Polypodium crassifolium* o *Aspidium coriaceum*) de propietats sudorífiques i depuratives. No obstant, pareix més correcta la informació del DCVB, per al qual es tracta del *Polypodium callahuala* i de la infusió del seu rizoma, que s'usa contra la

⁶ Tadea la cossetera. (S45) 1895: 2073, v.261.

⁷ Mulet Pascual: 1991. Stübing; Peris: 1998.

⁸ El tio Cavil.la. (S19) 1873: 1019, v.108b-111b.

⁹ Corruixetes. (S37) 1880: 1753, v.155.

por intensa i l'excitació nerviosa. De fet, en tots els casos —molt abundants per altra banda— se li dona una aplicació sedant.

- El disgust per la pèrdua de les il·lusions i els diners invertits en la loteria causa el primer gran desori en què apareix la calaguala, que, com diu Rita, s'ha de “fer” —en infusió, clar—:

RITA: Io me muic. (Cau en una cadira.)
 TADEA: Io em pose mala. (Ídem.) [...]
 TONET: Tio Pere, si és la donsaina. [...]
 RITA: Tomàs, fes-me calaguala.
 SUNSIÓN: Alce's, mare.
 TADEA: Tot me roda.
 JOAN: Com si tinguera terciàna / me tremole ara mateix. [...]
 RITA: ¡Ai, Tomàs, m'estic batent / lo mateix que un colom! [...] ¡Ai!
 PERE: Pareix la comedianta / del teatro de les Comèdies.¹⁰

En el mateix sentit:

ROBINSÓN: [...] el más terrible disgusto / calma usted con su presencia! [...]
 DOLORES: ¡Jesús! ¡Para usted soy una / especie de calaguala!¹¹

- Contra la por intensa, en este cas per posar-se davant el bou, Ignacia especifica que la calaguala es prepara bollint-la, encara que no indique si efectivament és el rizoma la part seleccionada:

IGNACIA: Tu, com sempre: abans d'eixir / molta llengua i molta planta, / pero en vore el bou, ¡adiós!, / ia no saps lo que te passa. / Io, per lo que puga ser, / te bulliré calaguala.¹²

- També apareix com a remei contra el “pesar”, tant a iniciativa casolana:

ROSA: ¡Ai, el pit! (Dando un fuerte suspiro)
 RAFEL: ¿I això, que t'encontres mala / o m'has pres algun disgust?
 FILOMENA: [Apart] ¿Qué no donarà açò gust? / ¡A que li fan calaguala!¹³

com dels apotecaris com Quintín:

QUINTÍN: M'ha sofocat eixe pillo; / tinc un pesar que me balda; / devia bullir-me al punt / un perol de calaguala.¹⁴

- Resulta curiós fer notar que est és el remei que més vegades apareix a les obres d'Escalante i que, curiosament, no està registrat pels manuals usuals de fitoteràpia ni en les obres sobre medicina popular valenciana. No obstant això, fins a tal punt era considerada part fonamental de l'arsenal terapèutic casolà que es troba entre les quatre medicines que l'hipocondríac de Ramon considera necessàries per a mamprendre amb una certa tranquil·litat el “perillós” viatge a Millares:

¹⁰ *La casa de Meca.* (S02) 1867: 241, v.638-657.

¹¹ *Bufar en caldo gelat.* (S07) 1869: 521, v.409-414.

¹² *Un torero d'estopa.* (S17) 1872: 921, v.212-216.

¹³ *El bou i la mula i l'àngel bovo.* (S06) 1871: 482, v.184-188.

¹⁴ *Corruixetes.* (S37) 1880: 1768, v.666-669.

RAMON: ¿Vosatros, de la botiga / de Sent Antoni, portareu / lo que io diguí, els sitratos / i la calaguala? [...] ¿La farina de llinós / i l'arnica?¹⁵

Camamirla

La camamirla —*manzanilla* en castellà— és el nom de diverses plantes, moltes d'elles amb aplicació terapèutica. La principal és la *Chamomilla recutita* L., Rauschert (família de les compostes, també coneguda com *Matricaria recutita* L. i *M. chamomilla* L. pro parte). Troba aplicació com a carminativa, espasmolítica, sedant, antiinflamatòria, antisèptica i anticatarral. En ús popular, també és hipotensora, hemostàtica i vulnerària. Unes altres camamirles són: 1) *Helichrysum italicum*. Té ús com a tònic estomacal i en al·lèrgies, broncopaties, dermopaties, antisèpsia ocular, cefalees, reuma, com a colerètica, diürètica, etc. 2) *Helicrysum stoechas* (L., Moench) —mançanilla borda— igual que l'anterior i també d'efecte astringent, antiespasmòdic, hipotensor, antisèptic tòpic i vulnerari. 3) *Phagnalon saxatile* (L., Cass., inclou *P. methanaeum* Hausskn.). Ús com a carminatiu, digestiu i antiespasmòdic. 4) *Santolina chamaecyparissus* L. subsp. *squarrosa* DC., Nyman —també dita botja—. Antisèptica i vulnerària en ús extern; antihelmíntic, estomacal i emmenagog en tisanes d'ús intern; també té ús com antisèptic i antiinflamatori ocular, hipoglucemiant, antiespasmòdic, hepatoprotector, anticatarral i estimulant circulatori¹⁶. La camamirla s'aplica popularment, a més, per a enrossir i aclarir els cabells.

Curiosament per a una planta tan ubiqua i polivalent, sols un dels apotecaris, Quintín, cita la *mançanilla* i l'única cosa que ens diu d'esta planta és que té propietats calmants:

QUINTÍN: ¡Flor aromàtica, / calmant com la mançanilla, / febrífuga com la sàlvia, [...]!¹⁷

Canya, arraïls de —

Les arraïls d'*Arundo donax* (L.) i *A. maxima* (Forsk.) tenen popularment virtuts diürètiques i antinefrítiques. Altres parts de la planta servixen per a tractar la tos ferina, els refredaments de la bufeta i els renyons, i per a deslletar els lactants¹⁸. Tractament a banda mereix el sucre que s'extrau d'esta planta i que també té la seua aplicació terapèutica (vid. en 4.2.6., Aigua ensucrada).

QUINTÍN: ¡Flor aromàtica, [...] febrífuga com la sàlvia, / fresca com l'escurçonera, / el gram i arraïls de canya!¹⁹

¹⁵ *El tío Cavil.la.* (S19) 1873: 1000, v.319-324.

¹⁶ Mulet Pascual, 1991.

¹⁷ *Corruixetes.* (S37) 1880: 1754, v.164.

¹⁸ Mulet Pascual, 1991.

¹⁹ *Corruixetes.* (S37) 1880: 1754, v.167.

Crémor tàrtar

El crémor tàrtar és tartrat d'hidrogen i potassi, obtingut com a subproducte de la fabricació del vi i que s'aplicava com a com a refrescant, diürètic i catàrtic suau. Les seues propietats refrescants l'indicaven per a disminuir el moviment desenfrenat dels humors i, per tant, rebaixar el calor que ocasionava. Per esta raó Juanito —estudiant de medicina— recrimina Matildo per suggerir l'ús del crémor tàrtar per a tornar en sí a Paca, que ha sofrit un desvaniment nerviós. De fet, els medicaments refrescants estaven formalment contraindicats en casos de debilitat general i en particular del sistema vascular²⁰.

JUANITO: Cualquier espíritu.

MATILDO: ¿Sería igual crémor tártaro?

JUANITO: ¡Bestia!

MATILDO: No sé lo que em dic.²¹

Cua de cavall

Cua de cavall és el nom de diferents plantes del gènere *Equisetum* (DCVB). La principal és l'*Equisetum arvense* L. (Equisetàcies), que en ús farmacèutic és diürètica i astringent. Popularment també és antiodontàlgica (documentat en Suera), antisèptica, antiinflamatòria, antiemètica, antihemorroidal, hemostàtica, digestiva, etc. Cal fer notar que l'apotecari Quintín usa la planta segons la indicació antiodontàlgica popular documentada en Suera (La Plana Baixa)²².

VEREMUNDO: És que tota la setmana / està rabiant de la boca, / i hui li apreta.

QUINTÍN: ¡I s'heu calla! / Io li portaré plantatge / i cua de cavall. Ara / comprenc el seu mal humor...²³

Escurçonera

D'esta planta, *Scorzonera hispanica* (L.), sols es reflectix que és "fresca". Als medicaments refrescants se'ls atribuïa capacitat per a disminuir el moviment desenfrenat dels humors i, en conseqüència, estaven indicats en calentures i inflamacions. No obstant això, Font i Quer no recull estes propietats de l'escurçonera sinó que diu que té activitat diürètica i que es pensava que era eficaç contra les mossegades o picotades de víbores i uns altres animals verinosos²⁴.

QUINTÍN: ¡Flor aromàtica, [...] febrífuga com la sàlvia, / fresca com l'escurçonera, / el gram i arrails de canya!²⁵

²⁰ DMC, vol. 2, p.501; vol. 6, p.367; i vol. 7, p.183.

²¹ *Ibid.* (S37) 1880: 1765, v.575-577.

²² Mulet Pascual: 1991

²³ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754-1755, v.193-198.

²⁴ Font i Quer: 1979.

²⁵ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754, v.167.

Espígol

En *La "senserrà"*... Marcel·lina suggerix cremar espígol en l'habitació per a desinfectar l'ambient i millorar el constipat de Casiano:

MARCEL·LINA: Crema-li espígol.²⁶

En efecte, hi ha dos classes d'espígol que poden tindre esta aplicació:

- *Lavandula angustifolia* (Miller subsp. *Pyrenaica*, DC.) —espígol mascle en El Maestrat—. És un sedant de les vies respiratòries (asma, *pertussis*), del sistema nerviós central (insomni, agitació nerviosa, ansietat) i antisèptic de les vies urogenitals i respiratòries usat en safumeri (fumigació).
- *Lavandula latifolia* (Medicus *L. spica* auct., non L.) és l'espígol més difós en les nostres terres i té moltíssims usos en terapèutica popular, destacant, a més dels comentats per a l'espècie anterior, les accions diaforètica, antiparasitària i repel·lent d'insectes, antipirètica i anticatarral, expectorant, antidontàlgica, antireumàtica, vulnerària, etc. També te aplicació en la preparació de colònies, com a ambientador, etc²⁷.

Èter sulfúric

L'èter sulfúric estava considerat dins dels medicaments antiespasmòdics, és a dir, aquells que relaxen i debiliten el malalt encara que no amb tanta intensitat com els narcòtics. És per ço que Juanito el reclama com a remei quan Paca patix un dels seus atacs nerviosos:

JUANITO: ¡Está fría, rígida, / tetánica, cataléptica! [...] ¿Hay en casa éter sulfúrico?

MATILDO: No, señor.

JUANITO: Cualquier espíritu.²⁸

Giripiga

La giripiga o gerepiga és un antic purgant compost d'asséver, mel clarificada i uns altres ingredients²⁹

PEPE: ¡Mà que és inyor! Bons estem. / ¡I als dèset anys! Si diguérem / té dèset mesos, comprenc / que li tirara... ¡Mal viatge! / ¡Eixa ama segurament / no se posà giripiga!³⁰

²⁶ La "senserrà" del mercat. (S13) 1871: 769, v.394.

²⁷ Mulet Pascual: 1991.

²⁸ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1765, v.570-575.

²⁹ El DGMG li dona entrada per Gerepiga, equivalent al castellà "jirapliega", electuari compost de diversos purgants. També el DRACV li dona esta entrada. El DCVB la documenta en Tortosa com a sinònim directe d'asséver, però em sembla més exacta la definició del DGMG. No està recollida pel DEM.

³⁰ *Jeroni i Riteta*. (S18) 1872: 955, v.62-67.

Atés el fragment ressenyat, Sirera interpreten que en bona lògica la giripiga s'usava per a aconseguir que els xiquets deixaren de mamar banyant els mugrons amb esta substància, ben amarga com és sabut³¹.

Gram

El gram (*Cynodon dactylon* L. Pers.) té ús farmacèutic com a diürètic, hipotensor i antiinflamatori. En ús popular, igual i a més antiespasmòdic, antial·lèrgic, desintoxicant, pectoral, galactòfug, hepatoprotector i antilitiàsic³². Cap d'estes indicacions es correspon exactament amb el caràcter “fresc” que Quintin li atribuïx.

QUINTÍN: ¡Flor aromàtica, [...] febrífuga com la sàlvia, / fresca com l'escurçonera, / el gram i arraïls de canya!³³

Herba de les set sangries

La *Lithodora fruticosa* (L. Griseb., *Lithospermum fruticosum* L.) troba aplicació popular com a hipotensora, vulnerària, diaforètica i anticatarral, antisèptica, antiinflamatòria i antireumàtica, etc³⁴. Probablement per l'efecte hipotensor Quintin se l'autoprescriu per a evitar un atac apoplèctic.

QUINTÍN: ¡En la il·lusió que me fea / de casar-me abans d'un mes! / Açò, un atac apoplèctic / me costarà.

MATILDO: A mi la pell.

QUINTÍN: D'herba de les set sangries / m'hauré de beure un pitxer.³⁵

Llinós, farina de —

El lli o llinós (*Linum usitatissimum* L.), a més d'aprofitar les seues fibres per a la indústria dels teixits, té efectes reconeguts com a demulcent, laxant, antitussigen, emol·lient, anodí i resolutiu. La farina de llinós servix per a preparar emplastres i cataplasmes com a vehicle per a unes altres substàncies o per ella mateixa (p.e. com antireumàtic)³⁶. A l'interior és laxant (DEM).

L'efecte emol·lient del llinós ve reconegut en el següent fragment:

QUINTÍN: [...] és un emol·lient tan suau / com el llinós i la malva.³⁷

I la seua importància dins del rebost familiar es fa evident amb l'interés de Ramon perquè no falte durant el seu viatge.

³¹ Escalante, 1995: 978, n.5.

³² Mulet Pascual: 1991.

³³ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754, v.167.

³⁴ Mulet Pascual: 1991.

³⁵ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1770, v.726-731.

³⁶ Mulet Pascual: 1991.

³⁷ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1753, v.161.

RAMON: ¿Vosotros, de la botiga / de Sent Antoni, portareu / lo que io diguí, els sitratos / i la calaguala. [...] ¿La farina de llinós / i l'arnica?³⁸

Magnèsia

En farmàcia és el nom que rep el carbonat bàsic de magnesi i que té aplicació com a catàrtic suau. També té predicament la magnèsia efervescent, feta a base de carbonat de magnesi, bicarbonat sòdic i àcid tartàric o cítric, substàncies que, en desfer-se en aigua, reaccionen. Té efecte refrescant i com a laxant suau. Antigament es preparava amb citrat de magnesi. En Escalante més que com a laxant pròpiament dit apareix en contextos de digestions pesades, habitualment degudes a excessos de taula. Així, els pares del xiquet que cuida Rosa han administrat magnèsia al seu fill després d'una fartada de llepolies.

ROSA: Ayer casi me destierran, / porque de una paradita / que hay allí en la calle nuestra / le compré un chavo de quíncoles, / tramusos, y una boleta / de castañola, ¡Quesús! / ¡no sé si le han dao magnesia! / Por eso está tan fasido; / lo crían de una manera...³⁹

També Valero, que es queixa de l'estómac, fa menció a la magnèsia en rebutjar un glop d'aiguardent anisat.

MICALET: ¿Vol vosté un tragué?

VALERO: ¡Quin atre! / Si fóra un got de magnèsia, / pero açò és veneno puro.⁴⁰

Malva

Nom popular de diverses plantes que tenen aplicacions terapèutiques, sent la principal la *Malva sylvestris* L. (inclou *M. ambigua* Guss., *M. erecta* C. Presl, *M. mauritiana* L.), que s'ha usat àmpliament en la medicina popular valenciana com a demulcent en cataplasma, com a emol·lient, les flors en infusió com a pectorals i diaforètiques, i després del part per a afavorir l'expulsió de la placenta. També té ús com a vulnerari, antihemorroidal i antiespasmòdic intestinal. En Granada està documentat el seu ús com a tranquil·litzant⁴¹.

En efecte, la menció a les propietats emol·lients de la malva està present:

QUINTÍN: [...] és un emol·lient tan suau / com el llinós i la malva.⁴²

Més interessant és esta menció a l'efecte tranquil·litzant de la planta, per no ser una de les seues propietats reconegudes, encara que com hem dit es troba descrita en Granada:

³⁸ *El tío Cavi.la.* (S19) 1873: 1000, v.323.

³⁹ *Una nit en la Glorieta.* (S09) 1870: 590, v.64-72.

⁴⁰ *El tío Cavi.la.* (S19) 1873: 1028, v.375b-377b.

⁴¹ Mulet Pascual: 1991.

⁴² *Corruixetes.* (S37) 1880: 1753, v.161.

VEREMUNDO: Tiene todo mi carácter.
 QUINTÍN: ¿I l'atra el té igual?
 VEREMUNDO: Idèntic.
 QUINTÍN: Ia puc io anar bollint malves / i flor de saüc.⁴³

Per contra, sembla un erro l'atribució de Benito l'apotecari de propietats cordials a la malva —si és correcte assumir que el pomell de flors cordials la inclou—. No obstant això, és curiosa la rèplica de Pepeta, que diu que no li fan paper “eixes flors” per no estar constipada, cosa que es pot relacionar amb les virtuts pectorals i diaforètiques de la planta.

BENITO: Salut, / pomell de flors cordials. / Flor de malva, flor de til·la, / flor de saüc, flor d'asahar.
 PEPETA: No me vinga en eixes flors, / que ningun paper me fan, / pues gràcies a Déu no estic / ni siquiera costipà.⁴⁴

Murta, pólvores de —

La murta és un arbust perennifoli (*Myrtus communis*) de la família de les mirtàcies. Amb les fulles i els fruits —murtons— es prepara un vi aromàtic astringent molt agradable al paladar. La potència aromàtica dels olis essencials que s'alliberen en calcigar les fulles i branques justifica el seu ús en les enramades de les processons, on a més de l'efecte ornamental protegix de les olors desagradables pròpies de les aglomeracions humanes. Té propietats eupèptiques, sedants i antisèptiques, amb activitat antibiòtica front a gèrmens Gram positius.

No he pogut documentar l'ús de les pólvores per a dessecar el melic del recent naixcut —tampoc apareix al text quina part de la planta s'utilitza—, però per les propietats antisèptiques i astringents que se li reconeixen en general, és probable que efectivament fóra un recurs habitual per a les parteres de l'època —recordem que en 1868 Escalante ja tenia quatre fills—. Una confusió de Toneta dóna lloc a una divertida escena:

TONETA: Tia, veja la comare...
 MARIA: ¿Què vol?
 [...]
 TONETA: Demana els polvos de murta.
 MARIA: ¿No te'ls ha donat Pepeta?
 TONETA: ¿Pos allò no era pebre negre?
 MARIA: ¿Pebre negre? ;Tu estàs cega!
 TONETA: [Apart] ;Calla, io que els ha posat / en lo guisao!

[... Al final de l'obra, els convidats es disposen a tastar el lleu en salseta condimentat amb polvos de murta]

D^aTOMASA: El guiso quiero probar, / sólo por gusto.
 MARIA: [Apart] Fartona.
 BALTASAR: No cargue usté dél massa, / que es muy indómito.

⁴³ *Ibid.* (S37) 1880: 1758, v.309-312.

⁴⁴ *Endevina, endevinalla.* (S25) 1876: 1294, v.175-182.

CONVIDADA 1ª: ¡I tant!
 CONVIDADA 2ª: La llengua m'està secant.
 MARIA: ¿Què és això tanta carassa?
 AA: Al ver un gesto horrible que harà DªTomasia apenas pruebe el guiso.
 DªTOMASA: Esto es hiel...
 MARIA: ¡S'ha tornat loca!
 DªTOMASA: ¡Agua, por Dios!
 CONVIDADA 1ª: ¡Quina escama!
 CONVIDADA 2ª: No es pot passar.
 VICENT: Io la boca / la tinc com una retama. / Acosteu el vi. [...]
 TONETA: [Apart] ¡Ai, els polvos del melic, / que els posí per pebre negre!⁴⁵

A banda de l'aplicació terapèutica, del text obtenim la informació que les pólvores de murta són fàcils de confondre amb el pebre negre i que tenen un sabor realment desagradable.

Peònia

Baix el terme peònia —antic *peonia*— s'inclou el gènere de plantes herbàcies *Paeonia sp* al qual pertanyen espècies com ara *P. Officinalis*, el rizoma de les quals té propietats antiespasmòdiques, i les llavors, antiemètiques (DEM).

En efecte, trobem dos cites de les propietats antiespasmòdiques de la peònia

TIMOTEO: [...] me solc prendre [...] un got / d'eixarop de Peonia, / si és que ha hagut algun disgust / en l'escolà.⁴⁶

QUINTÍN: Si tu has de ser en ma casa / la reina dels vegetals / i els simples, ¿per qué t'estranya / que enamorat el meu pit / te compare als de més fama? / Peonia, antiespasmòdica...⁴⁷

Plantatge

Plantatge és el nom que reben diferents espècies del gènere *Plantago* (en cast., *llantén*). Destaquen la *Plantago major* (L.) i la *P. media* (L.), que tenen efecte diürètic, hemostàtic, vulnerari i astringent; antiinflamatori en constipats respiratoris i urogenitals; vulnerari, usat en úlceres varicoses i pústules ulcerades, en banys oculars en el tractament de la conjuntivitis i blefaritis, en gargarismes per a la laringitis i la traqueïtis i en glopejos per al mal de queixals⁴⁸.

Troblem dos cites que donen constància del seu ús contra l'odontàlgia, indicat per un apotecari:

VEREMUNDO: És que tota la setmana / està rabiant de la boca, / i hui li apreta.
 QUINTÍN: ¡I s'heu calla! / Io li portaré plantatge / i cua de cavall. Ara / comprenc el seu mal humor...⁴⁹

QUINTÍN: Io, un viatge / faré en un instant a casa, / per si a Tonica li passa / el dolor en lo plantatge.⁵⁰

⁴⁵ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 386, 410-411, v.182-194, 944-957.

⁴⁶ *La sastresseta*. (S03) 1867: 276, v.563.

⁴⁷ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754, v.186.

⁴⁸ Mulet Pascual: 1991.

⁴⁹ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754-1755, v.193-198.

Regalíssia, extracte de —

La *Glycyrrhiza glabra* (L.; *G. glandulifera* Waldst. & Kit), té ús com a expectorant i antitussigen per la qual cosa està indicat en els catarros bronquials; és demulcent, espasmolítica, antiinflamatòria, laxant suau i edulcorant. Les raïls i l'extracte són àmpliament usats per la farmacopea tradicional valenciana i és apreat com a llepolia típica pel seu sabor dolç. Té efecte hipertensor, per la qual cosa està contraindicat en la hipertensió i l'embaràs⁵¹.

En la cita següent no queda clar quina és la seua aplicació terapèutica, encara que sí la seua valoració i alguna de les seues característiques:

BENITO: ¡Eixarop clarificat! / ¡Si vosté pe'al meu pit / és el únic pectoral! / L'extracte de regalíssia / no és tan dolç, ni tan suau, / ni tan fi, com deu ser eixa / boqueta de melrosà.⁵²

Sàlvia

La sàlvia inclou un gènere de plantes labiades (*Salvia sp*) al qual pertany la sàlvia comuna (*S. officinalis*); les seues fulles contenen un oli volàtil i són sudorífiques, carminatives i astringents. Una volta secades tenen ús com a agent antiseCRETOR en la hiperhidrosi, la sialorrea, la faringitis i la bronquitis, i per a frenar una excessiva secreció mamària. Una altra espècie, la sàlvia romana (*S. sclarea*), té virtuts anàlogues a les de la sàlvia comuna⁵³.

No he pogut documentar que la sàlvia tinga les propietats febrífugues que l'apotecari Quintín li atribuïx:

QUINTÍN: ¡Flor aromàtica, [...] febrífuga com la sàlvia, / fresca com l'escurçonera, / el gram i arrails de canya!⁵⁴

Saüc, flor de —

El saüc és un arbust o arbre menut (*Sambucus nigra*) de la família de les caprifoliàcies, que creix en bardisses i vorades de bosc, sobretot a la muntanya mitjana. Té efecte diürètic, diaforètic i demulcent. Les flors s'utilitzen per via externa per a tractar

⁵⁰ *Ibid.* (S37) 1880: 1759, v.358-361.

⁵¹ Mulet Pascual: 1991

⁵² *Endevina, endevinalla.* (S25) 1876: 1294, v.191.

⁵³ DEM; STÜBING-PERIS (1998: 157-158). Cap de les dos fonts apunten un possible efecte febrífug de la sàlvia.

⁵⁴ *Corruixetes.* (S37) 1880: 1754, v.167.

dolences reumàtiques i dermatològiques. El decocte diluït de la corfa és útil en cistitis, nefritis i litiasi urinària. Els fruits són laxants⁵⁵.

Com en el cas de la malva, el recital de flors amb què Benito compara Pepeta no pareixen tindre relació amb les cordials que nomena al principi:

BENITO: Salut, / pomell de flors cordials. / Flor de malva, flor de til·la, / flor de saüc, flor d'asahar.
PEPETA: No me vinga en eixes flors, / que ningun paper me fan, / pues gràcies a Déu noestic / ni siquiera costipà.⁵⁶

Tampoc pareix massa afortunada l'aplicació de les flors de saüc com a tranquil·litzants:

VEREMUNDO: Tiene todo mi carácter.
QUINTÍN: ¿I l'atra el té igual?
VEREMUNDO: Idèntic.
QUINTÍN: Ia puc io anar bollint malves / i flor de saüc.⁵⁷

Taronger, flor de —

El conegut taronger és un arbre de la família de les rutàcies, del qual hi ha dos varietats principals: el dolç (*Citrus sinensis*), de cultiu estès a totes les regions de clima mediterrani, i l'agre (*Citrus aurantium*) Esta última varietat és la més usada en farmàcia, per exemple com a corrector de sabor i olor. La corfa té propietats febrífugues i el fruit és ric en vitamines hidrosolubles, sobre tot la C. Amb les seues fulles i flors, en medicina popular es preparen infusions antiespasmòdiques, i de la destil·lació de les flors s'extrau una aigua aromàtica apreciada en perfumeria i que té accions antiespasmòdiques i lleument hipnòtiques. A soles o associada amb l'aigua de melissa —aigua del Carme— està indicada en els desvaniments i estats nerviosos⁵⁸.

L'efecte antiespasmòdic de l'aigua de la flor de taronger s'aprecia en el següent diàleg en què Sebastiana la reclama durant una crisi nerviosa.

SEBASTIANA: ¡Virgen, qué sofocación...! / (A Rosario) Sosténme, voy a caer. / ¡Ay, parece que me ahogue!
ROSARIO: ¿Vols aigua?
ARTEMISA: ¿Vols un refresc?
SEBASTIANA: No: sacadme el barralito / del as[a]har.
ROSARIO: ¡T'estàs batent!⁵⁹

⁵⁵ STÜBING; PERIS, 1998: 106.

⁵⁶ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.178.

⁵⁷ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1758, v.309-312.

⁵⁸ Stübing; Peris, 1998: 217. Lloréns, 1983: 110-112.

⁵⁹ *Les coentes*. (S47) 1895: 2141, v.279-285.

Til·la, flor de —

Amb este nom es coneix un preparat de fulles de tell, soles o barrejades amb les bràctees, que és molt emprat en medicina popular, en forma d'infusió, com a sedant i com a calmant de l'excitació nerviosa. DEM

MATILDO: ¡Calamanda, no te disgustes!

PEPA: Feu til·la / en seguideta, que donya / Calamanda s'escotifla.⁶⁰

Xicòria

La xicòria (*Cichorium intybus* L.) és tònica, estomacal, diürètica, colagoga suau i laxant salina; també és un succedani del café. Externament és vulnerària. Popularment se li atribueixen efectes hipoglucèmics en infusió o en ensalada. Ja apareix citada al papir d'Ebers (1500 a.C.) i esmentada per Galé com “amiga del fetge”⁶¹.

L'efecte tònic de la planta queda evident en el següent fragment, en què Casiano, home d'edat avançada, es manifesta ple d'energies que Carmeleta atribueix a les infusions de civada (ordi) i xicòria.

CASIANO: Com araestic més robust...

CARMELETA: ¡En tanta civà de perla / i xicòries que li bullc...!

MARCEL·LINA: [Apart] ¡Este agüelo és un cuet...! / Me s'antoiça el meu difunt.⁶²

L'altra menció a la planta sols ens informa que probablement la tisana és agradable al paladar.

TONICA: ¿Puc io, acàs, ouir en calma, / que pe'a tirar-me requiebros / facen de mi una tisana?

QUINTÍN: En més gust me la beuria / que de xicòries i sarsa.⁶³

4.2.2. Matèria mèdica citada

En est apartat registre els principis terapèutics que apareixen citats al text però sense que se'ns done explicació de la seua utilitat. Habitualment apareixen recitats per apotecaris que comparen les xiques que galantegen amb flors i altres plantes medicinals o en situacions similars.

Asséver

L'asséver (en cast. “acíbar”) és el suc concentrat de les fulles de diverses espècies de l'àloe. És una substància resinosa i amarga que té propietats purgants i

⁶⁰ *Un buen moso*. (S43) 1890: 2014, v.887-890.

⁶¹ Mulet Pascual: 1991.

⁶² *La "senserrà" del mercat*. (S13) 1871: 769, v.408-412.

⁶³ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754, v.175-179.

s'indica en el restrenyiment crònic i la dispèpsia. En sentit figurat significa amargura, disgust, com el que pren Benito en vore's rebutjat per Pepeta

BENITO: Gran Déu, quin armut d'acíbar. / ¿Quina toma ha segut esta / tan amarga?⁶⁴

Alfàbega

L'*Ocimum basilicum* L. (en cast. "albahaca") té ús farmacèutic com a vulnerària, estomacal i antiespasmòdica⁶⁵.

QUINTÍN: ¡Ací Tónica! / No cal, ramellet d'alfàbega. / Per fort que siga el dolor, / s'adorm al vore eixa cara, / que és un emol·lient tan suau / com el llinós i la malva.⁶⁶

Bàlsem tranquil

Bàlsem tranquil: Oli preparat amb el d'olives i diverses plantes narcòtiques i aromàtiques; s'usa en friccions (DTCM).

BENITO: El dolient sóc io, i vosté / la triaca del meu mal. [...] El bàlsem tranquil, / les píldores de Hollovay.⁶⁷

Basilicó, ungüent de —

L'ungüent de basilicó estava fet de resina de pi, pega grega, cera groga i oli d'olives i s'usava com a supuratiu (DEM).

TADEA: [...] cariño, dame el ingüento / aquel de basilicón; / amante, ponme el empasto / de malvines"⁶⁸

Belladona

La belladona (*Atropa belladonna*), és una solanàcia perenne els fruits de la qual són molt verinosos. Conté diversos alcaloides, sobretot hiosciamina i atropina, que actuen sobre el sistema nerviós vegetatiu paralitzant-ne l'activitat. Es presenta en diverses preparacions galèniques que tenen aplicació com antiespasmòdics, analgèsics, narcòtics, etc (DEM). En el següent fragment, Benito l'apotecari aprofita el nom de la planta per a galantejar Pepeta:

BENITO: ¿Hi ha en lo món cosa millor / per a l'infeliç malalt / que els ingüents d'una recepta / quan està ben ordenà? [...] ¡Bella-dona!⁶⁹

⁶⁴ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1308, v.651-653.

⁶⁵ Mulet Pascual: 1991.

⁶⁶ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1753, v.157.

⁶⁷ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.185.

⁶⁸ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2083, v.601.

⁶⁹ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1295, v.201.

Cantàrida

La cantàrida és un insecte coleòpter usat en farmàcia reduït a pólvores o unguent, d'efecte vesicatori. La tintura de cantàrida s'usa com a estimulant del creixement del cabell i com a afrodisíac (DTCM).

PERICO: Adiós, gripa y artánica. [Despedint-se irònicament de Benito el boticari.]
BENITO: ¡Mala sombra! ¡Me retracte, / no puc en esta cantàrida!⁷⁰

Cinnamom

El cinnamom és un gènere de plantes aromàtiques (*Cinnamomum sp*) que comprén, entre altres, la canella i el camforer (DEM). Apareix citat, en un context religiós-amatori al *Cantar dels cantars* i en uns altres textos bíblics⁷¹.

[Mariana se'n va]
DIEGO: Adiós roser. ¡Adiós sinamomo, estrela / matutinatorum!
CALIXTO: ¡Pareix / que té vosté uns arrebatos...!⁷²

Citrat

Els citrats són les sals formades per l'àcid cítric, abundant en la llima i els altres cítrics, dels que ha pres el nom. La seua aplicació en medicina —a banda de l'anticoagulació *in vitro*— es basa en les seues propietats com a sals de cations forts —Na, K, etc— combinades amb un àcid dèbil, el qual és desplaçat per l'àcid clorhídric de l'estómac per a donar clorurs i augmentar el pH gàstric. Estan indicades, per tant, en el tractament de la pirosis, gastritis i dispèpsies.

RAMON: ¿Vosotros, de la botiga / de Sent Antoni, portareu / lo que io diguí, els sitratos / i la calaguala?⁷³

Cal fer notar que la preocupació de Ramon pel seu estómac —patix de la “boca del ventre”— ha quedat en evidència al llarg de l'obra.

Ginesta

“Retama” és el nom castellà de la ginesta. S'ha usat com a purgant i emètic i contra l'albuminúria (DEM).

VICENT: Io la boca / la tinc com una retama. / Acosteu el vi.⁷⁴

⁷⁰ *Ibid.* (S25) 1876: 1313, v.799.

⁷¹ ESCALANTE, 1995: 1121, n.32.

⁷² *Als lladres!* (S23) 1874: 1190, v.450.

⁷³ *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 1000, v.321.

⁷⁴ *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 410, v.953.

Jalapa

“Jalapa” s'usa en esta cita com a malnom improvisat de l'apotecari. En propietat es tracta de l'arrel purgant de l'*Exogonium purga* (DCVB).

PERICO: Séneca y Jalapa.⁷⁵

Malvins

El malví (usat habitualment en plural, malvins) és una planta malvàcia de l'espècie *Althaea officinalis* L. (inclou *A. kragujevacensis* Pancic, *A. taurinensis* DC.). Demulcent, usada en decocte, emplastres i en tocs i glopejos bucal. En galènica, troba lloc com a excipient i vehicle en molts preparats farmacèutics d'acció irritant, pel seu efecte corrector i protector. És un laxant mecànic suau⁷⁶.

TADEA: [...] cariño, dame el ingüento / aquel de basilicón; / amante, ponme el empastro / de malvines"⁷⁷

Opodeldoch

L'opodeldoch és un bàlsem constituït per una solució alcohòlica de sabó, càmfora, amoníac i essències de romer i timó, usat antigament en friccions com a calmant i excitant.

PERICO: ¡Mi querido opodeldoch! [Referint-se irònicament a Benito el boticari]⁷⁸

Pa de porc

Artanica (paroxítona), *artanita* o *pamporcino* són els noms castellans del pa de porc, planta de l'espècie *Cyclamen europæum*; el seu rizoma es abellit pels porcs —d'on li ve el nom— i s'usa també com a purgant. En la cita que segueix és un malnom improvisat per a Benito l'apotecari.

PERICO: Adiós, gripa y artánica.⁷⁹

Píndoles de Hollovay

No he pogut trobar de quines píndoles es tracta ni cap menció a Hollovay⁸⁰, però el context suggerix un efecte sedatiu.

BENITO: El dolient sóc io, i vosté / la triaca del meu mal. [...] El bàlsem tranquilo, / les píldores de Hollovay.⁸¹

⁷⁵ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1313, v.807.

⁷⁶ Mulet Pascual: 1991.

⁷⁷ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2083, v.601.

⁷⁸ *Ibid.* (S25) 1876: 1296, v.261.

⁷⁹ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1313, v.797.

⁸⁰ Ni a les seues possibles variants ortogràfiques: Hollovay. Holloway; Haloway, etc. Potser es tractara d'algun xarlatà d'efímera fama.

⁸¹ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.185.

Quina

La quina és la corfa de les cincones, entre les quals cal citar la *Cinchona calisaya* (quina groga), *C. officinalis* (quina de Loja) i *C. succirubra* (quina roja). Conté uns vint alcaloides, el més important dels quals és la quinina. La quina és útil com a neurotònic i estimulant. Com a antimalàric i febrífug és preferible l'ús de l'alcaloide quinina. Per extensió també es diu quina a la tintura preparada a partir d'esta corfa. És molt amarga, fins al punt que ha passat al llenguatge col·loquial com a sinònim d'una cosa molt desagradable.

BARBERETA: Si vols, ¡baixa i prendràs quina!⁸²

Sarsa

Amb este nom es coneixen diverses espècies americanes del gènere *Smilax*, de la família de les liliàcies, la raïl de les quals s'ha usat en la sífilis, la psoriasi i el reumatisme crònic, i també com a sudorípara i, popularment, com a depurativa. Actualment servix per a donar sabor a certes begudes (DEM).

TONICA: ¿Puc io, acàs, ouir en calma, / que pe'a tirar-me requiebros / facen de mi una tisana?
QUINTÍN: En més gust me la beuria / que de xicòries i sarsa.⁸³

Triaga

La triaga era un antídodot que actuava supostament contra tota classe de tòxics i que estava compost d'una gran quantitat d'ingredients, en especial opi, carn d'escurçó i espècies orientals, i aplicat principalment a mossegades d'animals verinosos i altres enverinaments. També és coneguda com a triaga magna, triaga d'Andròmac, triaca i teriaca. En sentit figurat, remei d'un mal⁸⁴.

BENITO: El dolient sóc io, i vosté / la triaca del meu mal.⁸⁵

4.2.3. Medicaments i remeis no identificats

- Gripa

Hi ha un terme que no he pogut identificar. Es tracta d'un malnom improvisat en què Perico despedix Benito l'apotecari, el seu rival per l'amor de Pepeta. *Gripa* apareix al costat d'*artanica*, una raïl purgant, per la qual cosa probablement es referisca a una planta

⁸² *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1124, v.950.

⁸³ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754, v.179.

⁸⁴ DEM, DVox.

⁸⁵ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.183-184.

medicinal si bé no l'he trobada en cap repertori, tant en valencià com en castellà. Potser es tracte d'una de les deformacions tan habituals en Escalante.

PERICO: Adiós, gripa y artánica. [Despedint-se irònicament de Benito el boticari.]⁸⁶

4.2.4. Presentacions farmacèutiques

Bàlsem

Oleoresina d'aspecte més o menys viscos, que conté un o dos àcids aromàtics: el benzoic o el cinnàmic, o bé alguns derivats d'estos. Els bàlsams fluïxen naturalment, o per incisió, de determinades plantes i tenen propietats medicinals; també tenen ús en perfumeria.

CUC: De bàlsams i d'eixarops / me vaig beure una ferrà... / i tot inútil;⁸⁷

BENITO: El dolient sóc io, i vosté / la triaca del meu mal. [...] El bàlsem tranquilo, / les píldores de Hollovay.⁸⁸

Beuratge

Poció. També beguda desagradable.

BLAI: Prometent-se gran beuratge, / el foc l'encenien ia [...] ⁸⁹

ALCALDE: [...] algun dret tens al beuratge.⁹⁰

Cerat simple

El cerat és un excipient per a pomada constituït per una substància cèria i un oli vegetal, que li dóna una consistència intermèdia entre un emplastre i un ungüent. Hui dia ja en desús. El cerat simple es prepara amb oli d'ametles dolces i cera

VICENTA: ¡Oi, serato simple! ¡Sàpia, / so romancero, que ací / encà hi ha garbo i pucansa [...] ⁹¹

Colcrem

Emulsió semisòlida composta de cera blanca, esperma de balena, oli d'ametles, aigua de roses i un antisèptic per a evitar-ne la descomposició. El colcrem té la propietat de travessar la pell si es fricciona, i per això s'aplica com a base de les cremes olioses o greixoses que actuen com a netejadores del cutis. Hui en desús en ser substituït per cremes sintètiques.

⁸⁶ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1313, v.797.

⁸⁷ *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1572, v.27.

⁸⁸ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.185.

⁸⁹ *L'herència del rei Bonet*. (S38) 1880: 1791, v.157.

⁹⁰ *Lepe i Talala*. (S42) 1895: 1962, v.401.

⁹¹ *La Moma*. (S22) 1874: 1160, v.718.

SUSANO: Prou duros que me se'n van / en les seues menudències / de la col cremà, i essències / i perfumes del Sultan.⁹²

Col cremà: deformació còmica per "cold cream".

Crema o crémor

Crémor: preparació cosmètica o terapèutica de consistència cremosa.

MATILDO: ¿Sería igual crémor tártaro?⁹³

Eixarop

Líquid espès, viscos, constituït per una solució de sucre en aigua o suc de fruita, infusions i decoccions vegetals, eventualment amb aromes, àcids orgànics i altres additius.

CUC: De bàlsem i d'eixarops / me vaig beure una ferrà... / i tot inútil;⁹⁴

TIMOTEO: [...] un got / d'eixarop de Peonia, / si és que ha hagut algun disgust / en l'escolà.⁹⁵

BENITO: ¡Eixarop clarificat! / ¡Si vosté pe'al meu pit / és el únic pectoral!⁹⁶

Emp[ll]astre

Preparació medicinal arcaica constituïda per una substància pastosa que, estesa en un drap, s'aplica damunt la regió malalta. La substància bàsica pot ser pols de composició diversa que es barreja amb aigua, o bé compacta que s'ha ablanit per la calor directa o al bany maria. No són clares les diferències, mínimes, amb el cataplasma.

VIÇANTET: Eixa sogra és un floronco / que m'ha eixit, de mala llei, / i no valen ni els empastres / ni el ingüent de canonet. / Tallar per lo sa és precís.⁹⁷

PERICO: [Despedint a Benito el boticari] ¡Adiós, / intrépido calaguala! / ¿Qué, se netegen molts pots? / ¿Se pica molta mostassa? / ¿Sabria fer-me un empastre / que fóra de confiança?⁹⁸

DIEGO: ¡Ai! Me va entrant somordet / el dolor [de quixal].

CALIXTO: [...] si es posara un empastret...⁹⁹

TADEA: [...] cariño, dame el ingüento / aquel de basilicón; / amante, ponme el empastro / de malvines"¹⁰⁰

Esperit

Qualsevol de les substàncies volàtils obtingudes per destil·lació, o una mixtura d'alcohol

⁹² *La sastresseta*. (S03) 1867: 268, v.248.

⁹³ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1765, v.576.

⁹⁴ *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1572, v.27.

⁹⁵ *La sastresseta*. (S03) 1867: 276, v.563.

⁹⁶ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.188.

⁹⁷ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1229, v.231-235.

⁹⁸ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1309, v.695.

⁹⁹ *Als lladres!*. (S23) 1874: 1189, v.413.

¹⁰⁰ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2083, v.601.

amb algun producte volàtil.

JUANITO: Cualquier espíritu.
 MATILDO: ¿Sería igual crémor tártaro?
 JUANITO: ¡Bestia!
 MATILDO: No sé lo que em dic.¹⁰¹

Extracte

Preparació galènica constituïda per concentrats de substàncies animals o vegetals, obtinguts per dissolució, maceració, lixiviació, infusió o decocció i la subsegüent evaporació, més o menys completa, del dissolvent fins a obtindre la concentració prescrita per la farmacopea. Quasi tots els extrets han desaparegut de la terapèutica habitual.

BENITO: ¡Eixarop clarificat! / ¡Si vosté pe'al meu pit / és el únic pectoral! / L'extracte de regalíssia / no és tan dolç, ni tan suau, / ni tan fi, com deu ser eixa / boqueta de melrosà.¹⁰²

Greix

Lípid neutre constituït per esters de glicerina i àcids grassos.

Greix d'estrucç: suposat remei contra la calvície.

GASPAR: És que ell ven per a cert ús / molt provat i a un preu barato / el greix de no sé quin pato...
 SUSANO: ¿La grasa del avestrús...?¹⁰³

Melrosada

Preparat de mel i aigua amb la decocció de pètals de rosa. Com a excipient farmacèutic era usat com a corrector en els gargarismes (DEM).

BENITO: ¡Eixarop clarificat! / ¡Si vosté pe'al meu pit / és el únic pectoral! / L'extracte de regalíssia / no és tan dolç, ni tan suau, / ni tan fi, com deu ser eixa / boqueta de melrosà.¹⁰⁴

Pastilla

Forma farmacèutica sòlida, lleugerament elàstica, que s'administra per via oral, tradicionalment composta de goma aràbiga, sucre i aigua, als que s'afeg el principi actiu.

BALTASAR: Ací diu: "No más verrugas, / polvos de la Gran Batavia, / pastillas contra la rabia, / destrucción de las orugas..."¹⁰⁵

Pegat

Un pegat és un emplastre adhesiu emprat especialment com a revulsiu (HD).

MELASIO: Faça-li uns pegaets / de criaila, i en polvos / confortatius...¹⁰⁶

¹⁰¹ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1765, v.575-577.

¹⁰² *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.191.

¹⁰³ *La sastresseta*. (S03) 1867: 268, v.253.

¹⁰⁴ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1294, v.194.

¹⁰⁵ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 412, v.992.

¹⁰⁶ *La Moma*. (S22) 1874: 1153, v.473.

Píndola

Una píndola és un medicament preparat en forma de boleta de vegades recoberta d'una capa de color.

VALENTÍ: ¡Ni tan siquiera saluda / quan per esta porta passa, / después que en les meues píndores, / li vaig tallar la terciàna!¹⁰⁷

SENÉN: Señora, al hombre más manso, / en una píndora de esas / lo levanta usted en alto.¹⁰⁸

Pilma

La pilma és un emplastre confortatiu, en este cas per a alleujar els colps, compost d'estopa, aiguardent, encens i mirra (DCVB, que cita el Diccionari de C. Ros).

MATILDO: [...] tinc que posar-me una pilma. (Llevándose la mano a los riñones.)¹⁰⁹

Poció

Forma farmacèutica d'administració oral, líquida, edulcorada i amb una concentració tal en principis actius que ha d'ésser administrada a cullerades.

BENITO: Pepeta, / pe'a este dolient, vosté és una / posión anodina, angèlica, / antiespasmòtica, totes / les de la farmacoepa!¹¹⁰

Pólvores

Forma farmacèutica obtinguda per divisió repetida de drogues o productes químics, sòlids i secs fins a arribar a partícules de xicotetes dimensions, variables, però homogènies.

QUIQUET: Ací els "prodigios" relata / d'uns polvos a real de plata / que hu curen tot en un dia.¹¹¹

BARBERETA: Io crec que pe'a engatusar-lo / li han posat polvos.¹¹²

BENITO: Rufina, / dissimula-li la sombra / d'eixe bigot que li pinta: / posa-li polvos, molts polvos, [...] ¹¹³

BALTASAR: Ací diu: "No más verrugas, / polvos de la Gran Batavia, / pastillas contra la rabia, destrucción de las orugas."¹¹⁴

MELASIO: Faça-li uns pegaets / de criàilla, i en polvos / confortatius...¹¹⁵

TONETA: Tia, veja la comare... [...] Demana els polvos de murta.¹¹⁶

¹⁰⁷ *La falla de Sen[t] Jusep.* (S10) 1870: 644, v.421.

¹⁰⁸ *Les coentes.* (S47) 1895: 2157, v.784.

¹⁰⁹ *Un buen moso.* (S43) 1890: 2009, v.718.

¹¹⁰ *Endevina, endevinalla.* (S25) 1876: 1308, v.660.

¹¹¹ *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 405, v.806.

¹¹² *L'escaleta del dimoni.* (S21) 1874: 1108, v.462.

¹¹³ *Els nòvios de ma cunyà.* (S36) 1880: 1717, v.223.

¹¹⁴ *Ibid.* (S04) 1868: 412, v.991.

¹¹⁵ *La Moma.* (S22) 1874: 1153, v.476.

¹¹⁶ *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 386, v.189.

Potingo

En llenguatge familiar, medicament, afait, en especial les mescles de productes emprats en medicina casolana, de composició i propietats dubtoses i poc conegudes (DEM).

BENITO: ¡Eixarop clarificat! / ¡Si vosté pe'al meu pit / és el únic pectoral! / L'extracte de regalíssia / no és tan dolç, ni tan suau, / ni tan fi, com deu ser eixa / boqueta de melrosà.
PEPETA: ¡Jesús! Sempre a eixos potingos / m'està vosté comparant.¹¹⁷

Sinapisme

El sinapisme pot ser: 1) un cataplasma de mostassa preparat amb farina de mostassa i aigua tèbia a parts iguals. És un revulsiu que era usat antigament com a excitant del centre respiratori i del cor; 2) Senyal que queda a la pell, a on s'ha aplicat el sinapisme (DEM). No devia ser molt agradable la seua aplicació, si atenem l'exclamació de disgusts de Benito l'apotecari:

PERICO: Mfu..., mfu..., búscalo, xitxet. (Azuzándolos como a los perros.)
BENITO: ¡Mal senapisme!¹¹⁸

Simple

Es diu de la matèria que servix per sí mateixa de medicina o que entra en la composició d'un medicament més elaborat. És com la matèria primera dels farmacèutics.

QUINTÍN: Si tu has de ser en ma casa / la reina dels vegetals / i els simples, [...] ¹¹⁹

Tisana

Preparat obtingut per infusió o decocció de drogues vegetals en aigua i edulcorat generalment amb sucre.

TONICA: ¡Puc io, acàs, ouir en calma, / que pe'a tirar-me requiebros / facen de mi una tisana? ¹²⁰

Ungüent

Un unguent és un substància constituïda per una mescla de greixos, de consistència tova, semblant a la mantega, que pot portar algun producte actiu i que s'aplica sobre la pell per al tractament local d'algunes dermatosis.

VIÇANTET: Eixa sogra és un floronco / que m'ha eixit, de mala llei, / i no valen ni els empastres / ni el ingüent de canonet. / Tallar per lo sa és precís. ¹²¹

¹¹⁷ *Endevina, endevinalla.* (S25) 1876: 1294, v.194.

¹¹⁸ *Ibid.* (S25) 1876: 1309, v.687-688.

¹¹⁹ *Corruixetes.* (S37) 1880: 1754, v.181-183.

¹²⁰ *Corruixetes.* (S37) 1880: 1754, v.177.

¹²¹ *Una sogra de castanyola.* (S24) 1875: 1229, v.234.

L'ingüent de canonet a que fa referència Viçantet és probablement un unguent preparat i envasat en un tub¹²².

Untura

Untura és l'acció de recobrir d'oli o d'una altra matèria greixosa o viscosa una part del cos. És també la matèria amb què s'efectua la untura (DEM).

TONICO: Això és... que tingui alfambrús / i lo que em posaren fon / una untura verda i roja...¹²³

Vegetal

Vegetal, en este context, es referix a les plantes medicinals que formen part de la farmacopea.

QUINTÍN: Si tu has de ser en ma casa / la reina dels vegetals / i els simples [...] ¹²⁴

4.2.5. Remeis populars o usats per agents no acadèmics

Abaetxo

Probablement es tracte d'un ús circumstancial.

PETRA: ¡Ai! Y oggi me sento mal / di la gola.

GAYETANO: ¿Si menjares / quisá un poco de abaechi...?

RAMONET: Home, que glopege en tatxes.¹²⁵

Aigua

L'aigua és el més elemental dels remeis i per via interna té aplicació en els disgusts i contra el xanglot

SO TADEA: ¡Pere! ¡Pere! (Muy sofocada.) [...] ¡Vinc que me s'andú Pateta! / ¡Tinc un pesar que rebente! / ¡No puc respirar del pit!

SUNSIÓN: ¡Mare! [...] ¿Vol aigua...?¹²⁶

SEBASTIANA: ¡Usté pareix que s'enganxe...!

ROSARIO: ¿Tiene algo...?

SEBASTIANA: ¿Le dio changlote? / Sacad agua...

SENÉN: No, no saquen...

SEBASTIANA: Tendrá calor; abrid pronto / la ventana. (Artemisa abre la ventana.)

SENÉN: ¡Si es que me hase / réir eixa escarpela / que du en lo monyo, diantre!¹²⁷

¹²² ESCALANTE, 1995: 1277, n.17.

¹²³ *Tonico!*. (S30) 1877: 1512, v.352.

¹²⁴ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754, v.182.

¹²⁵ *La Patti de Peixcadors*. (S40) 1884: 1887, v.822-825.

¹²⁶ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 185, v.75-85.

¹²⁷ *Les coentes*. (S47) 1895: 2147, v.442-449.

Aigua en vi

El vi i els esperits són substàncies cordials —animen el cor—, i rebaixats en aigua actuen com a cordial lleuger.

CASIANO: ¿Què li importa a ell ni a ningú / que io me case o me penge, / o me dispare un trabuc?

MARCEL·LINA: Fes-li aigua en vi. [...]

CARMELETA: Sossegue's.

MARCEL·LINA: Li ix el tramús. (Señalando los labios.)¹²⁸

PACA: Sossega't. ¿Vols aigua en vi?¹²⁹

TONA: Tinc io més pesar...

PEPE: Un glop / d'aigua en vi es precis que prenga.¹³⁰

Aigua ensucrada

Administrat també com a cordial.

RAMON: Pues, señor, res me fa mal. / pero no estic bo; la causa / pe'a mi, són els formatgets / d'ahir. [...] Si hasta pareix que per punts / me se va posant amarga / la boca. Fes-me aigua en sucre.

RAMONA: ¡Bon viatge se prepara! / Deixe's de llepoleries / i menge, que això li falta.¹³¹

MANUELA: Como el tío Suria / acababa de contar / lo de las bombas, aquel / roído tan infernal / me privó de los sentidos. [...] Martines, un poco de agua / con azúcar...¹³²

INÉS: ¡Així correspon al meu / carinyo! [...] ¡Me asesina! / Ai, quin pes tinc en lo pit!

CHESINTA: No t'acovardes, anima't. / Sort que ací tens a ta mare. / Voy a haserle una miajita / de agua con azúcar. Vuelvo.¹³³

Arròs, aigua d'—

L'arròs (*Oryza sativa* L.) no solament juga un paper fonamental en la dieta valenciana sinó que té també aplicacions terapèutiques. De fet, la seua utilitat com astringent ja coneguda pels romans¹³⁴ Actualment encara perviu l'ús de l'aigua d'arròs (el decocte del fruit) com a antidiarreic¹³⁵. En el fragment que segueix l'aigua d'arròs té una utilitat genèrica contra el malestar i se li atribueixen virtuts sudorífiques.

ROQUET: Ia sé. Me gite; estic mal. [...] Posa ahí damunt una tassa / en caldo o aigua d'arròs.¹³⁶

TADEA: ¿Què et fa mal?

ROQUET: Tot.

TADEA: Deu ser / comprensió d'aire. ¿Açò és aigua / d'arròs?

ROQUET: Sí.¹³⁷

¹²⁸ La "senserrà" del mercat. (S13) 1871: 768, v.358-362.

¹²⁹ Barraca en lo Cabanyal. (S16) 1872: 900, v.751.

¹³⁰ Jeroni i Riteta. (S18) 1872: 972, v.629-630.

¹³¹ El tio Cavil·la. (S19) 1873: 1004, v.440-452.

¹³² Fugint de les bombes! (S20) 1873: 1072, v.469-496.

¹³³ Una sogra de castanyola. (S24) 1875: 1245, v.727-749.

¹³⁴ FONT I QUER, 1979

¹³⁵ Mulet Pascual, 1991

¹³⁶ Tadea la cossetera. (S45) 1895: 2071, v.225-227.

¹³⁷ Ibid. (S45) 1895: 2073, v.257-259.

Begudes alcohòliques

Els esperits i altres begudes alcohòliques són considerades cordials per animar i donar energies a dosis moderades.

AQUILINO: ¿Té / per casualitat en casa / rom o ginebra?

ANDREU: Aiguarent.

AQUILINO: Millor; pe'a un disgust, l'únic / que em prova.

ANDREU: ¿Faré un ponxet?

AQUILINO: Pur, pur, i si vol mesclar-lo / en pólvora, igual me'l bec. [...]

ANDREU: [Apart] Com desitge ser més bruto, / no hu conseguix ni en diners.¹³⁸

Café

El café és un arbre originari d'Abissínia (*Coffea arabica*) de la família de les rubiàcies, els fruits del qual posseïxen dos pinyols, els grans de café (o café), que contenen cafeïna en un 1,5% quan estan secs. Després de passar un procés de torrefacció es prepara en infusió d'efectes tòncics i estimulants; també és útil en cefalees, asma bronquial i en la intoxicació per opi.

En el següent fragment el veem usat contra els *cobriments de cor* (esmortiment, pèrdua dels sentits), es dir, com a tònic. No deixa de ser curiós que per la simptomatologia de Pepa, més pròpia d'una hiperexcitació nerviosa, en realitat li convindria més un antiespasmòdic —sedant suau—. Potser al remat no siga més que una excusa per a que li posen un café debades.

JOANO: No és a soles / la Xata...

PEPA: No passe avant. / ¡Sinyor,! ¡Volguera morir-me! / Diu que maten els pesars, / ¡i io no m'ha mort!
Mentira. / ¡Toque, m'estic tremolant! [...] ¡Devino Jesús! / Feu que no m'agarre el mal.

JOANO: Sempre has de ser comedianta.

PEPA: Joano, ¡si patixc tant / en los cobriments de cor!

JOANO: ¡Cobriments! No tens tu mals...

PEPA: ¡Que em posen una tasseta / de café, per caritat! [...] ¡Encara me sangraran / esta nit! ¡Ia ne té un[a] atra, / que io sàpia!¹³⁹

Civada de perla

La civada de perla o ordi perlat és l'*Hordeum vulgare* L. (*H. polystichon* Haller fil.). En valencià, la “perla” és la part central i de millor qualitat del gra de cereal (DCVB), una volta desproveït dels teguments i del germen, polit i arredonit. És molt ric en midó i conté poc gluten. L'aigua d'ordi, preparada per cocció sobretot d'ordi perlat, és refrescant i diürètica i en medicina casolana és usada en els trastorns gastrointestinals infantils pel seu contingut en hordenina, un alcaloide simpaticomimètic que inhibix el peristaltisme intestinal. Per tant, té també un efecte hipertensor i tònic lleuger. És molt típica en tota

¹³⁸ *Un buen moso*. (S43) 1890: 1998, v.370-380.

¹³⁹ *El rei de les criailles*. (S15) 1872: 851-852, v.465-480.

València l'aigua de civada granissada en estiu; s'elabora amb civada perlada macerada, mel, corfa de llima (*Citrus limon* L. Burm. fil.), canella i un poc de fenoll (*Foeniculum vulgare* Miller subsp. *piperitum*)¹⁴⁰.

Cal tindre en compte que en valencià es conserva el classicisme *avena* per a parlar de l'*Avena sativa* i la paraula *civada*, probablement per influència del castellà, és sinònim d'*ordi* en moltes comarques valencianes (*Hordeum* sp., en especial *H. vulgare*, en castellà “cebada”). Així, en parlar de l'*aigua de civada* es pot fer referència a la feta amb *Avena sativa* —avenat—, però en general cal entendre que es tracta de la confeccionada amb ordi —ordiat—¹⁴¹.

CASIANO: Com araestic més robust...

CARMELETA: ¡En tanta civà de perla / i xicòries que li bullc...!

MARCEL·LINA: [Apart] ¡Este agüelo és un cuet...! / Me s'antoixa el meu difunt.¹⁴²

Estruç, greix d'—

El greix d'estruç apareix com un suposat remei contra la calvície en una escena de *La sastresseta*:

GASPAR: És que ell ven per a cert ús / molt provat i a un preu barato / el greix de no sé quin pato...

SUSANO: ¿La grasa del avestrús...?¹⁴³

Panses

Les panses s'usaven antigament com a pectorals (DTCM), però en València és usual recomanar el consum de panses —en especial dels “rabets”— per a millorar la memòria. Sempre he sentit dir este “consell” en un context irònic i no he pogut documentar el seu origen o fonament.

BERTOMEU: Quin memorió, ¿eh? Pues mira / que lo manco fa sezte anys.

TONICO: ¿Setze? Set. Esta família / deu consumir moltes panses. / ¡Qué memòria més endigna!¹⁴⁴

Pell de conill

Es troba documentat el costum de protegir-se del fred amb pells de conill cosides que es posaven entre el cos i la camiseta interior; la calor que desprenien servia també per a coure els refredats¹⁴⁵.

¹⁴⁰ Mulet Pascual: 1991.

¹⁴¹ Tret de DCVB, DGMG i DRACV.

¹⁴² *La "senserrà" del mercat*. (S13) 1871: 769, v.408-412.

¹⁴³ *La sastresseta*. (S03) 1867: 268, v.250-253.

¹⁴⁴ *Tonico!* (S30) 1877: 1515, v.444-448.

¹⁴⁵ ESCALANTE, 1995: 785, n.4

RAMONET: ¿Corre presa això que cuses?

CARMELETA: Clar, com a que és una pell / de conill per al teu mestre.¹⁴⁶

CARMELETA: Hasta una pell de conill / li cusc per a resguardar-li / el pit.¹⁴⁷

Sagí

El trobem per a tractar un colp en el nas amb la consegüent inflamació.

BERNAT: Això en sagí li hu curaban...¹⁴⁸

Vinagre (i sal)

El vinagre apareix en diverses ocasions, sovint acompanyat del qualificatiu de “medicina de gos”, probablement per ser un recurs econòmic que s’aplicava als animals. Té propietats antisèptiques i com a estimulants respiratori però actualment està en desús.

AA: Rosa por la izquierda, llevando al niño de la mano. Éste tendrá en la nariz la señal de haber recibido un golpe.

ROSA: No li vol baixar la unflor, / per més que m’ha entretegut; / ell de sí ia és prou nassut. [...]

ENGRÀCIA: ¡Pero esta criaturita / té el nas com una carxofa! [...] ¡Encara dius que no és res / i casi li penja el nas!

RUFINO: Posant-li vinagre i sal...

BERNAT: Just, medicina de gos.

ROSA: No li farà molt de mal / quan no es queixa.

BERNAT: Això en sagí li hu curaban...

RAMON: Eso, con un empastrico...

NICOLÁS: Entre todos, a mi chico / las narices le cortaban.

ROSA: Ia es pensa que el té en la fossa; / no se hiso na en la cabesa.¹⁴⁹

JERÒNIMA: "Pepico s'ha fet un bony / muntant a l'escudeller, / ¿tindria un poc de vinagre?"¹⁵⁰

RAMON: Ara / falta que, juant juant, / s'endenye la pelaüra.

TÍO JUAN: Póngase vinagre y sal.

RAMON: [Apart] ¡Recepta de gos!¹⁵¹

DIEGO: ¡Ai! Me va entrant somordet / el dolor [de quixal]. [...]

CALIXTO: Glopege en vinagre i en...¹⁵²

4.3. Teràpia ambiental

La medicina hipocràtica donava una gran importància a l'estudi de les malalties des d'un punt de vista ambiental. La interpretació del fenomen morbós se centrava en la relació de les manifestacions de la malaltia i l'ambient en què vivien els afectats. Així, un dels principals tractats hipocràtics, *Dels aires, aigües i llocs*, està dedicat a est enfocament, el qual servix també per a ordenar l'experiència clínica recollida en uns altres escrits. Esta visió ecològica *avant la lettre*, combinada amb la interpretació humoral de la salut i la

¹⁴⁶ La "senserrà" del mercat. (S13) 1871: 757, v.8-9.

¹⁴⁷ *Ibid.* (S13) 1871: 762, v.163-165.

¹⁴⁸ *Una nit en la Glorieta.* (S09) 1870: 609, v.743.

¹⁴⁹ *Ibid.* (S09) 1870: 609, v.711-748.

¹⁵⁰ *La xala.* (S14) 1871: 810, v.323-325.

¹⁵¹ *El tio Cavil-la.* (S19) 1873: 1020, v.129b-133b.

¹⁵² *Als lladres!* (S23) 1874: 1189, v.413-415.

malaltia, estengué la seua influència a la medicina galènica i a través d'ella encara es manifesta en l'obra escalantina.

4.3.1. *La salubritat dels aires i les muntanyes*

El sainet que millor replega la mentalitat ambientalista és, sense dubte, *El tio Cavil·la*. En ella Ramon, un autèntic hipocondríac, planeja fer un viatge a Millares amb la idea de *mudar d'aigües* i gojar de la salubritat de l'aire i la muntanya.

Nicolás, fill del poble, té molt clares les virtuts que per a la salut oferix l'entorn rural:

NICOLÁS: ¿Está usted malo?
 RAMON: ¿Por qué / lo dise usted?
 NICOLÁS: No, por nada.
 RAMON: Quan ell me fa eixa pregunta...
 NICOLÁS: ¡Verá usted aquellas aguas / y aquellos aires que pronto / animarán esa cara!¹⁵³

RAMON: ¡Estoy algo malvarroso! [...]
 NICOLÁS: Bueno fuera que teniendo / la salud en la montaña / se apoderae aquí el mal.
 RAMON: ¿Que tan enfermo me halla?¹⁵⁴

Més interessant resulta quan diagnostica Ramon d'hipocondríac segons les interpretacions galèniques, i en consonància recomana l'aire de la muntanya i l'alegria del camp per a curar la malaltia:

NICOLÁS: El señor, la enfermedad, / según su aspecto, no falla, / la tiene en los hipocondrios. / Es dolencia hipocondríaca / de carácter hipocóndrico. [...] En fin, ello es / que la dolencia reclama / como remedio eficaz / el aire de la montaña.¹⁵⁵

NICOLÁS: [...] la mejor medicina / para su mal, pues no tiene / más que miedo, es la alegría / del campo.¹⁵⁶

4.3.2. *Les aigües i els balnearis*

Dins la mentalitat ambientalista tenen gran importància les aigües i els balnearis. Trobem documentats tres balnearis valencians de llarga tradició:

- Bellús: Municipi de la comarca de la Vall d'Albaida, famosa pel balneari del mateix nom, creat el segle XVIII pel marquès de Bèlgida, que aprofita les aigües de la Font de l'Alfama¹⁵⁷.

ENGRÀCIA: Donya Basilisca, / se n'anem cap a las aguas / de Bellús a toda prisa.¹⁵⁸

¹⁵³ *El tio Cavil·la*. (S19) 1873: 1004, v.460-466.

¹⁵⁴ *Ibid.* (S19) 1873: 1006, v.501-505.

¹⁵⁵ *Ibid.* (S19) 1873: 1007, v.543-560.

¹⁵⁶ *Ibid.* (S19) 1873: 1008, v.582-585.

¹⁵⁷ GERV, citada en ESCALANTE, 1995: 621 n.47.

¹⁵⁸ *Una nit en la Glorieta*. (S09) 1870: 602, v.468.

TONICO: Fill, pues no estic malaltús; / sols el doloret del braç...
BERTOMEU: Desenganya't, que te'n vas / a escape cap a Bellús.¹⁵⁹

- Vilavella: poble de la Plana Baixa, prop de Nules, que té aigües termals reconegudes des de l'Edat Mitja¹⁶⁰.

TONICO: Pero el dolor en un trico / se cura i no deixa mella.
BERTOMEU: No prevaliques, Tónico, / estem ia en la Vilavella.¹⁶¹

- Benissanó: poble del Camp de Túria, proper a Lliria. Al costat del castell, de la segona mitat del segle XV, es troba el Pou de la Salut, les aigües del qual són usades des d'antic per a tractar les afeccions hepàtiques, especialment la icterícia¹⁶².

LESMESS: ¿Ya lloras? ¡Siempre lo mismo!
BERTOMEU: Eso es pocondría, ¿sabe?, / aliacrán, y debiera / marcharse a Benissanó.¹⁶³

4.3.3. Els banys com a teràpia específica

Els banys són un recurs molt típic per a les malalties de la pell, i poden tindre lloc en balnearis, en cases preparades per a tal efecte, en rius i en la mar, etc.

- Contra la *borraüra*:

MAURO: [...] se quedem. [...] Així pot pendre Batista / quatre banys: ¿tu no l'has vista / com ha eixit de borraüra? [...] Rascant-se la pobra xica / se fa a trossos.¹⁶⁴

- Contra el *foc de fetge*:

BENITO: En la galta, / això que té, ¿és foc de fetge?
FERMÍN: Això en estiu se li amaga / prenint banys.¹⁶⁵

4.4. Tècniques quirúrgiques

4.4.1. Cirurgia menor

- Trobem un aforisme molt interessant que ha passat al llenguatge col·loquial: “tallar per lo sa”. Està relacionat amb l'intens debat entorn a l'amputació que tingué lloc entre els metges del Renaixement. S'enfrontaven les concepcions més conservadores sobre el nivell del tall, que tenien una elevada mortalitat —perquè la infecció estava treballant

¹⁵⁹ *Tónico!* (S30) 1877: 1512, v.335-338

¹⁶⁰ Tret de ESCALANTE, 1995: 1531, n.20.

¹⁶¹ *Ibid.* (S30) 1877: 1512, v.339-342.

¹⁶² GERV citada en ESCALANTE, 1995: 1530 n.3.

¹⁶³ *Ibid.* (S30) 1877: 1504, v.29.

¹⁶⁴ *Barraca en lo Cabanyal.* (S16) 1872: 879, v.141-148.

¹⁶⁵ *Els nòvios de ma cunyà.* (S36) 1880: 1717, v.280-284.

microscòpicament en els teixits adjacents— i els qui defenien eixamplar l'àrea del tall fins arribar a tallar per on hi havia teixit clarament sa.

VIÇANTET: Eixa sogra és un floronco / que m'ha eixit, de mala llei, / i no valen ni els empastres / ni el ingüent de canonet. / Tallar per lo sa és precís.¹⁶⁶

- Valentí, un barber, féu una operació que probablement fon el drenatge d'un abscess.

VALENTÍ: Yo vengo de haser ahora / una operación...

D.GREGORIO:[Apart] ;Aprieta! / Quizá algún asesinato.

VALENTÍ: Patrisia la carbonera / aquí tenía una lupia / sucotánea, así de gruesa; / si no es por mí, no se cura. / Lo mismo que la pasiega; / en la requión de los gánguilos / le salió...¹⁶⁷

- Trobem també una sutura de ferides a càrrec d'un cirurgià, però de caràcter clarament exagerat. Es tracta d'una discussió de pinxos i es jacten de les ferides “de guerra”.

MILOTXA: Pues si no li pare al Tort / un quite, em fa l'otomia. / Mire que aplegà a raspar-me...

BALTASAR: Més honra; al fi un desgarró / s'apanya en un costuró.

MATASIETE: Algú en tinc, puc alabar-me.

BALTASAR: En lo ventre, ací a esta banda, / me féu un forat Colau, / que ma muller per lo trau / me vea tota la tanda.

POCA-SANGRE: [Apart] D'ouir-lo, sue...

BLAIO: Ferida, / la que a este li feren. (Señalando a Matasiete.) [...] Fon tremenda. [...]

MATASIETE: Pe'a cosir-me-la i juntar / el cerujà pell en pell, señores, gastà in cabdell / de fil gros de palomar.

POCA-SANGRE: [Apart] Eixa cura no s'emplea / ni en un rossí.¹⁶⁸

4.4.2. Sagnies

Les sagnies han segut de les intervencions de cirurgia menor més practicades i esteses. Fonamentades en la teoria humoral, estaven indicades per a entorpir el moviment massa ràpid dels humors —en les alteracions que acceleraven el pols—, per a baixar la temperatura del cos —la qual cosa aconseguen deixant el malalt sense sang i sensiblement més dèbil—, per a calmar dolors —normalment en evacuacions locals fetes amb sangoneres o incisions menudes prop de la lesió— i en general per a relaxar i baixar les forces vita. Quan es tractava de disminuir la plètora que s'associava, entre altres, als estats d'excitació nerviosa, habitualment la mida per a comprovar si la quantitat de sang extreta era suficient era mantindre el pacient dret i esperar que es produïra un principi de desmai¹⁶⁹.

- Normalment, les sagnies que trobem estan indicades per alteracions emocionals intenses.

JOANO: No és a soles / la Xata...

¹⁶⁶ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1229, v.235.

¹⁶⁷ *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 634-635, v.117-126.

¹⁶⁸ *Matasiete, espantaocho*. (S41) 1884: 1920-1921, v.427-446.

¹⁶⁹ DMC, vol 7, p. 18-38.

PEPA: No passe avant. / ¡Sinyor,! ¡Volguera morir-me! / Diu que maten els pesars, / ¡i io no m'ha mort!
Mentira. / ¡Toque, m'estic tremolant! [...] ¡Devino Jesús! / Feu que no m'agarre el mal.

JOANO: Sempre has de ser comediante.

PEPA: Joano, ¡si patixc tant / en los cobriments de cor!

JOANO: ¡Cobriments! No tens tu mals...

PEPA: ¡Que em posen una tasseta / de café, per caritat! [...] ¡Encara me sangraran / esta nit! ¡Ia ne té un[a]
atra, / que io sàpia!¹⁷⁰

VICENTA: ¡Ai! ¡Si a vosté li guanyaren / quatre duros com a mi / me guanyaren el dumenge...! / Li costaria
fer llit / i sangrar-se.¹⁷¹

SENÉN: ¡Vaya al diablo! / ¡Bfu...! Si no em sangren, rebente / hui com un cuet borratxo.¹⁷²

- Encara que també tenim exemples de sagnies dels que no se'ns informa del motiu i que en tot cas senyalen la prodigalitat amb què es feien estes intervencions.

TADEA: ¿I don Antonio?

RITA: ¡Ai, el pobre! / En lo llit en dos sangries / m'ha dit que està el So Maties.¹⁷³

TADEA: Déu faça que se recobre.

JOSEP: Io dia: / una de dos, o està mala / o s'ha tornat a casar.

MORENA: [Apart] Pues en bona ocasió parla. [Alt] Ha estat en quatre sangries.

JOSEP: ¿De veres?

MORENA: ¿No em veu la cara?

JOSEP: ¿I no t'has mort?

MORENA: Mala hembra / nunca muere ni desmaya, / per més que hu desitge alguna...¹⁷⁴

- Com tota activitat que genera ingressos, en ocasions es poden produir abusos, com pareix que és el cas de Valentí, molt aficionat a la llanceta.

VALENTÍ: En seguida tens que anar / a posar-li sangoneres / al so Blai, el pilotero; / té una inflamació en lo
ventre... / Atén: que li les apliques / cap a l'higopondrio. Em pense / que el tornarem a sangrar.

TOMASET: No hu estranyaré.

VALENTÍ: Tu veges...

TOMASET: ¡Quina afició a la llanceta! / Com tot queda en casa...¹⁷⁵

ROSA: [...] entonses vosté voria / si en la seua barberia, / ¡com no afaitaren al gat...!

VALENTÍ: ¡Envejosa! [...] A mi, en les cures me sobra...

ROSA: Pues, mire, gran fama cobra: / pregunte-li al so Rafel...

VALENTÍ: Mai podrà agrair-me prou.

ROSA: Si casi el mata, ¡desastre! / ¿A on s'ha vist per un padastre / sangrar-me-lo com a un bou?

VALENTÍ: ¡Dona, vosté és el dimoni!¹⁷⁶

4.5. Tècniques estomatològiques

Registrem dos intervencions, sense que consten detalls: l'extracció i la més sofisticada aurificació —protegir les dents malaltes amb làmines d'or—.

¹⁷⁰ *El rei de les crialles*. (S15) 1872: 851-852, v.465-480.

¹⁷¹ *Les tres palomes*. (S28) 1877: 1428, v.99-103.

¹⁷² *Les coentes*. (S47) 1895: 2158, v.795-797.

¹⁷³ *La casa de Meca*.. (S02) 1867: 245, v.773-776.

¹⁷⁴ *En una orxateria valenciana*. (S08) 1869: 558, v.147-155.

¹⁷⁵ *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 643, v.395-404.

¹⁷⁶ *Ibid.* (S10) 1870: 650, v.614-625.

D^aTOMASA: En Marruecos, sí señor. / le dieron, y no hace mucho, / el Cordón del Avechicho. / ¡Le sacó al Emperador / un quijal descomunal!

BALTASAR: ¡También saca...!

D^aTOMASA: Y orifica. / ¡Si él a todo se dedica!

VICENT: ¡Pos no m'han tret flux quixal / per vosté!¹⁷⁷

CALIXTO: El dentiste / d'ahí en front pot arrancar-li [el quixal], / o baix en la barberia...

DIEGO: No vullc que m'arranquen res.¹⁷⁸

¹⁷⁷ *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 412, v.1006-1011.

¹⁷⁸ *Als lladres!.* (S23) 1874: 1198, v.695.

5. La prevenció

5.1. Higiene i salut pública

La higiene pública es relaciona també amb la privada. Si existixen els banys públics és perquè a les cases particular no solen haver instal·lacions apropiades. El desaignament al carrer, els pous contaminats i la procedència de l'aigua potable condicionen la propagació de les epidèmies de còlera, tan presents al llarg de tot el segle XIX. Les condicions higienicosanitàries eren deficientes en amples capes de la població, la qual cosa s'afegia a les crisis alimentàries per les condicions climatològiques adverses, guerres, revolucions, etc. Esta situació afavoria el caràcter endèmic de la febra tifoide, la febra terciària —malària o paludisme— i la tuberculosi¹⁷⁹

5.1.1. Banys públics

Els banys públics es poden considerar com un element més del patrimoni cultural dels pobles. Pot tindre un significat higiènic, lúdic o religiós i en algunes èpoques han estat vinculats a la prostitució. En València la seua tradició arranca del període musulmà i banys com els de l'Almirall pervixqueren durant tota l'època foral fins a temps ben recents.

- Es documenten tres banys diferents, un probablement de poca categoria atés el nom de *bassa* i els diners que costa:

PACA: A no ser que els banys me proven...

MANUEL: En dos dine[r]s, en la bassa / del Carne...

PACA: ¡Destarifat!

MANUEL: ¡Pues mira, un ull de la cara / costa el ditxós Cabanyal!¹⁸⁰

- Els banys d'Espinosa semblen tindre més renom:

PRISCA: [...] y más tarde / quiero ir a tomar un baño.

BALTASARA: Yo también quiero bañarme. / Iremos al de Espinosa.¹⁸¹

- La Florida és el nom dels banys més coneguts de València i que es trobaven en la platja de la Malva-rosa.

PRISCA: Ayer corrimos y vimos... [...] La feria, el mar, la Florida.¹⁸²

¹⁷⁹ BÁGUENA, 1992: 129

¹⁸⁰ *Barraca en lo Cabanyal*. (S16) 1872: 877, v.65-69.

¹⁸¹ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1392, v.120-123b.

¹⁸² *Ibid.* (S27) 1876: 1404, v.509b.

5.1.2. Les epidèmies: el còlera

Quan Europa començava a oblidar les terribles epidèmies de pesta i s'aguaitava la davallada de malalties com la pigota, arribà al nostre continent per Àsia Central i Rússia des del seu focus endèmic del sud del Ganges en la Índia. Arribà a València en diverses onades al llarg del segle i tingué un terrible impacte social no sols per l'alta mortalitat sinó per les característiques explosives del brot que colpejava principalment en les primeres setmanes de l'estiu. A pesar que inicialment afecten en major proporció les classes més modestes, acaba atacant tota la població. En conseqüència el còlera serví per a desenrotllar els servicis sanitaris municipals i potenciar la salut pública, a més de fomentar la investigació microbiològica. Cal recordar que fon en València on s'inicià, no sense una forta polèmica, la primera vacunació anticolèrica preparada per Jaume Ferran.

El còlera i les altres epidèmies que afectaren les nostres terres passaren a la literatura i sobretot al teatre, com demostrà García Frasset¹⁸³. No obstant, les referències en Escalante són ben escasses i superficials. Heus ací una referència velada a les diarrees característiques de la malaltia aguda.

TITA: [...] si aunque de cólera estalle, / siempre estamos en la calle.¹⁸⁴

En este fragment tenim una al·lusió a la mortalitat del còlera:

VAORO: ¡Calla! / ¿No me coneix? ¡Bona feta! / ¿Conque a Vaoro...?

PULIDO: ¡Vaoro!

VAORO: El fill de la cacuera, / la que morí quan al còlera.

PULIDO: ¡Ja caic...! La so Malaena...¹⁸⁵

I en este al caràcter pandèmic de les onades que afectaren Europa.

VALERO: (A Micalet) ¿Diu que està el còlera en Prússia?¹⁸⁶

5.1.3. Control dels gossos abandonats

La botifarra enverinada s'usava com a mitjà de control dels cans abandonats, per a exterminar-los. A més dels embotits podien usar-se mandonguilles o boletes de carn que normalment duien matacà. Els *serenos* les llançaven als gossos abandonats en una època en què no hi havia gosses municipals. Posteriorment els fematers replegaven els cadàvers en ratllar el dia.

¹⁸³ GARCIA FRASQUET, 1992: 171-217..

¹⁸⁴ *La processó per ma casa.* (S05) 1868: 452, v.583.

¹⁸⁵ *Bufar en caldo gelat.* (S07) 1869: 515, v.193-198.

¹⁸⁶ *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 1032, v.547b.

Per este motiu els amos de gossets de companyia anaven sempre en compte:

TITA: Mírelo usted cómo tiembla. (Señalando al perro.)

RAMON: ¿Alguna botifarrita / que habrá comido?¹⁸⁷

AA: [...] llevando en brazos una perra.

GRATINIANO: Aquí está la Sulemita.

D^aRAMONA: ¡Monísima! ¿Le hará daño? (Por el bozal.)

GRATINIANO: No, señora.

D^aRAMONA: ¡Pobrecilla! / Así un trastorno evitamos.

GRATINIANO: De día no echan boletas.

D^aRAMONA: ¡Ayer tuve un sobresalto / cuando se perdió! [...]

GRATINIANO: [Apart] Demà li done un xoriço / i estalla com un petardo.¹⁸⁸

Afortunadament els mètodes canviaren i en una obra de 1880 ja apareix la figura del *llacero* encarregada de replegar els gossos de carrer i dur-los a les dependències municipals.

ESTANISLAO: [...] estava io prop d'ací, / quan al girar el cantó, / aconfusionat no viu / que un llacero a un gos d'ajuda / el venia perseguint. / Entropesse en l'animal; caic sobre ell fet un bolic, / i el imbècil del llacero / en compte, ¡vota va el Cid! / de tirar-li el llaç al gos, / m'ha tirat el llaç a mi.¹⁸⁹

5.2. Higiene privada i hàbits de salut

5.2.1. Higiene de la llar

La típica casa urbana popular aprofitava la planta baixa per a instal·lar una botiga o un obrador, que normalment tenien alcoves situades al fons de la planta on es feia la vida familiar. Per una porta diferent a la de la planta baixa s'accedia a l'escala de la finca, a la qual donava el pati comú i les portes dels habitatges. El pou era compartit i s'accedia des de dins a través d'una finestra amb corriola. Normalment entre els veïns es repartien les faenes de mantindre nets els espais comuns. A més, era costum arruixar la part del carrer de davant de la finca —llavors els carrers no estaven asfaltats— sobre tot en època de calor.

BALTASAR: Xiquilla, arruixa el carrer / enseguideta, i que mires / el aigua cap a on la tires, / no faces algun fanguer.¹⁹⁰

Sandalio ens fa un resum de les activitats que cal fer per a mantindre la llar ordenada, en espera de poder contractar una criada que li satisfaga.

SANDALIO: Tot se reduïx a escurar / quatre plats, llevar la pols, / agranar açò els dissabtes / i cosir-se algun botó.

¹⁸⁷ *La processó per ma casa*. (S05) 1868: 443, v.349.

¹⁸⁸ *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 637, v.AA-210.

¹⁸⁹ *La Consoladora*. (S39) 1880: 1847, v.718-728.

¹⁹⁰ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 387, v.197-200.

QUIQUET: Justet, i pareixerfem / uns monflorites.¹⁹¹

Vet ací que les condicions de salubritat, com apuntàvem anteriorment, no sempre eren idònies —clar que coneixent Sebastiana tot pot ser un muntatge per a no pagar el lloguer un altre mes—:

SEBASTIANA: [...] ¡sí aquí las ratas nos sacan / a bailar!

ROSARIO: La mamá, en ver / un ratolín, en seguida / s'aborrona.

CASERO: Fácil es el remedio: habiendo gatos...

SEBASTIANA: ¡Si hemos tenido ya seis! / Pero se los comen ellas.¹⁹²

5.2.2. Abastiment d'aigua i desaiguament

Des de 1850 VLC comptava amb aigua potable del riu Túria, gràcies al llegat del canonge Liñán, que impulsà la constitució de la Societat d'Aigües Potables pertanyent a qui seria Marqués de Campo. Inicialment es distribuïa a diverses fonts públiques de la ciutat —la primera fon la del “Negret”— però fins 1890 no s'aconseguí pressió suficient per a fer-la pujar a les vivendes. La principal provisió d'aigua domèstica, sobre tot per a les classes populars, fon la dels pous de les cases. El problema era la dificultat de mantindre'l sempre net, amb tants i tan variats llogaters.

RAFEL: Ah, sí. La meua senyora / el atre dia embossà / la pica, i per més que furgue...

D.JAUME: ¡No hu dic! Tot s'apanyarà.

RAFEL: Sí que es precís que hu apanye, / perquè a escurar al veïnat / se'n va la meua senyora.

NÀSIA: ¡Com l'aigua del pou no val res!

RAFEL: Fugint caigué la gata, / o és dir, que allí s'ha quedat.¹⁹³

El desaiguament es feia llançant al carrer les aigües brutes o desviant-les a pous negres. Estos foren sovint els responsables de la propagació de les epidèmies de còlera, puix eren freqüents les filtracions als pous d'aigua potable a través de les capes freàtiques. Tenim un exemple dels *desahogos* del veïnat:

VIÇANTICO: Pero tu estàs en ta casa, / i si fa mal temps, t'amagues. / ¡Ai de mi! que la inclemència / sufrixc dels núvols i els aires... / i alguns desahogos, / que este veïnat és molt cafre.¹⁹⁴

¹⁹¹ *Les criaes*. (S35) 1878: 1685, v.364-372.

¹⁹² *Les coentes*. (S47) 1895: 2139, v.203-209.

¹⁹³ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1103, v.265-274.

¹⁹⁴ *Un torero d'estopa*. (S17) 1872: 923, v.255-260.

5.2.3. Higiene personal

5.2.3.1. Endreçament ordinari

El dia a dia ens demana una curiositat en la manera de vestir, una atenció al nostre aspecte que ha de seguir uns patrons acceptats socialment i que en ocasions poden vore's matisats per certes activitats.

- Resulta interessant confirmar que tradicionalment és la dona qui més es preocupa per estes qüestions. Així, és Rosa la que s'ha d'encarregar de llavar i vestir el seu home si vol que este vaja arreglat.

ROSA: ¿I a ell, per qué li diuen xaques? / Vamos, respon.

RAFEL: ¡Xica...! ¡Xica...!

ROSA: Perquè eres un desastrat, / perquè ni el coll de la camisa / saps abrocharte.

RAFEL: Justet.

ROSA: I com si fóra una nina, / si ha d'anar algo aseat / io el tinc que vestir.

ROSA: Dignes que no. Tio Andreu, / pregunte-li qui el pentina / i en terra i sabó li llava les orelles.

RAFEL: Si és un dia / com hui, que m'he de vestir / i ella vol que me lluïxca...¹⁹⁵

- La situació definix què és i què no és acceptable. Així, es pot estar en casa d'una manera còmoda però inadmissible si vénen visites.

BALTASARA: Pero, Ferrís, ¿aún no ha vuelto / tu bata la lavandera?

CHESINTO: ¿La blusa?

BALTASARA: Yo me abochorno / de ver cómo te presentas. [...] Si va que parese Chacas / l'oliero.¹⁹⁶

PRISCA: ¡Yo voy / hecha un pingo, y sin peinarme! / Recíbanle ustedes, mientras / me pongo una bata.

BALTASARA: Diantres, / yo que voy hecha una tana; / resfelo tú.¹⁹⁷

- Com hem vist, el recapte del cabell i el pentinat té una gran importància en l'aspecte físic. No ha d'estranyar, per tant, que siga freqüent que una persona pentine una altra per tal d'obtindre millors resultats —i qui sap si per falta d'espills—.

VICENT: Trau-me la ratlla.

RUFINA: ¿El barber / abans no t'ha pentinat?

VICENT: Me se desfeu al mudar-me / la camisa.

RUFINA: Xico, et fas (Sacándole la raya con un peine que tenía encima del tocador.) molt presumit.¹⁹⁸

AA: Al levantarse el telón aparecen Pepe, acabando de poner la mesa, la tía Rosa sentada en primer término y detrás Filomena peinándola.¹⁹⁹

¹⁹⁵ *El bou i la mula i l'àngel bovo.* (S06) 1871: 483, v.253-266.

¹⁹⁶ *Tres forasters de Madrid.* (S27) 1876: 1379, v.503.

¹⁹⁷ *Ibid.* (S27) 1876: 1392, v.131-136b.

¹⁹⁸ *El xiquet del Milacre.* (S33) 1878: 1608, v.13-17.

¹⁹⁹ *El bou i la mula i l'àngel bovo.* (S06) 1871: 475, v.AA.

5.2.3.2. *Estar atractiu, -va*

- Un pas més enllà de l'endreq ordinari és el de posar-se especialment atractiu, normalment per a agradar a la possible parella.

SEBASTIANA: Llave's vosté i pentine's, / pose's curiosa, / p'a que els amics li diguen / "¡Xe, mà la nóvia!" / Llepe's el monyo, / ¡i el sinyor ve i li planta / dos pams de morro!²⁰⁰

CORINA: Ya que la nube pasó, / ¿permitirá usted que yo / mi tocado arregle un poco?

AA: Al espejo, arreglándose el pelo y adornándose.

CARMELITO: Un rostro tan seductor / y de tan finos contornos, / ninguna clase de adornos / necesita.²⁰¹

- A més d'arreglar-se, el recurs als perfums també està present:

REPARADA: ¿Te embriaga / de mi cabeyo el perfume?

DOROTEO: [Apart] Deu ser mantequilla rancia. [Alt] Sí que hase una aulorita...²⁰²

CORINA: Ea, cuatro gotas de agua / de la Florida y corriente. / ¡Qué fragancia! No hay perfume / tan elegante como éste.²⁰³

BALTASARA: ¿Qué agua es ésa? / Me gusta la olor que tira.

PRISCA: Mil flores.

BALTASARA: ¿Quiere ponerme / aquí una chorritadita?²⁰⁴

- També els hòmens s'apunten a esta moda. En els exemples que seguixen, en un intent de frenar els avanços de la vellea i tornar a ser atractius a les jovenetes.

TONICO: ¿Encara m'encontraran / tan buen mosso i tan simpàtic...? / Un poquet més gros de panxa; / la panxa em dóna un coratge... / Per més que el cosset m'aprete... (Mirándose al espejo.) / En quant l'aspecte, poc canvi / has sufrít. Tónico, encara, / encara estàs a[c]ceptable / i cautivaor. ¡Eu, este / Tifón, vol que io l'arrape! / ¡Me diu que és la Nigritina / un gran tint, i ara repare que m'ha quedat el bigot / de tres colors! ¡Xe, diable, / tinc el cap tornassolat / lo mateix que el cap d'un ànet! / ¡I ací m'aguaita una metxa / de color de xocolate! / ¡Lo que més faena em dóna / és tenyir-me i retocar-me!²⁰⁵

CUC: Entrí en eixa barberia / del cantó a que m'afaitaren / i em posaren mantequilla. / ¿No és veritat que estic guapo?²⁰⁶

PACA: Mire'l hui, si pe'a tenyir-se / el cap s'ha fet mal empaste. / Paeix que duga en les polseres / dos ditaes de xocolate²⁰⁷

5.2.3.2. *Amagar defectes*

El recurs als cosmètics per a amagar defectes i tindre així millor aspecte és antic com la humanitat i no podia faltar ací. Cal fer notar que els altres, sobretot ni no necessiten els cosmètics, solen vore est emmasquerament com una espècie de frau i el censuren, a voltes cruelment.

²⁰⁰ *La xala*. (S14) 1871: 816, v.504-510.

²⁰¹ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1395-1396, v.238-244b

²⁰² *La Moma*. (S22) 1874: 1161, v.749.

²⁰³ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1396-1397, v.271-272b.

²⁰⁴ *Ibid.* (S27) 1876: 1400, v.389-391b.

²⁰⁵ *Tónico!*. (S30) 1877: 1511, v.299-318.

²⁰⁶ *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1583, v.402-404.

²⁰⁷ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1757, v.1757.

- Heus ací alguns exemples relatius al cutis

ROSA: Mira quin atra: una vieca / con más años que la Lonca / del aseite; si la viera / fer la xavala, ¡Quesús! / ¡Lo que se pinta i se llepa! / Hoy en las manos, los brasos, / la cara, y... En toda ella, / tip, tip, tip, tip, con la borla / ¡s'ha puesto una polseguera...!²⁰⁸

SUNSIÓN: Calla: se está emblanquinando / la niña.

CORINA: ¡Qué atrocidad! / El sol mi cutis quemó! [...]

SUNSIÓN: Posa't polvos, negrelló, / que hasta la borla maixcares.

CORINA: ¡Hoy estoy desmejorada / en extremo! [...] Ea, cuatro gotas de agua / de la Florida y corriente. / ¡Qué fragancia! No hay perfume / tan elegante como éste.

CARMELITO: Respirar tan grata esensia / embriaga dulsermente.

SUNSIÓN: ¡Mà i quina pudor, me tomba! [...]

CORINA: Ya estoy lista. Pues señor, / mamá, como yo no entre, / en todo el día no acaba / su "toilette".²⁰⁹

- De vegades arriba a ser imprescindible l'ús del maquillatge si es vol deixar de ser fadrina:

BENITO: Rufina, / dissimula-li la sombra / d'eixe bigot que li pinta: / posa-li polvos, molts polvos, / pues encara vindrà el dia / que l'envege algun cabo / de grananeros.²¹⁰

- Ací tenim el cas d'un home assidu a una casa de cosmètics.

GASPAR: ¿Vosté sap casa Tiffon?

SUSANO: ¿El del carrer de la Mar? / Prou duros que me se'n van / en les seues menudències / de la col cremà, i essències / i perfumes del Sultan.²¹¹

- Més interessant és este testimoni de l'ús de les xulles de renyonada per a conservar fresc el cutis.

MANUELA: Amigo, vosté tan guapa / com sempre. (Aparte a Rufina) ¡Mà que està lletja / i arguellà! ¡Pues ella porta / damunt mala polseguera!

RUFINA: Encà és jove.

MANUELA: Té deu anys / més que io.

RUFINA: No els manifesta.

MANUELA: Aixina, vista de llunt, / com se retoca i arregla... / Pe'a conservar fresc el cutis / i ilustrós, ¿saps eixa agüela / lo que sol fer? Per la nit / quan va a gitar-se, s'apega / en cada galta una xulla / de renyonà; como suena.

RUFINA: ¡Calle, dona!

MANUELA: A mi m'heu conten / les criaes.²¹²

5.2.4. Prevenció personal

No apareixen testimonis d'actituds de prevenció de la malaltia més enllà d'alimentar-se de forma abundant —no necessàriament bé des d'una perspectiva nutricional— però si que hi ha un fragment en què un personatge especialment hipocondríac demana una sèrie de medicaments abans de mamprendre un viatge.

²⁰⁸ *Una nit en la Glorieta*. (S09) 1870: 590, v.104.

²⁰⁹ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1396-1397, v.247-254, 271-286b.

²¹⁰ *Els nòvies de ma cunyà*. (S36) 1880: 1717, v.220-226.

²¹¹ *La sastresseta*. (S03) 1867: 268, v.244-249.

²¹² *Ibid.* (S33) 1878: 1612, v.141-156.

RAMON: ¿Vosotros, de la botiga / de Sent Antoni, portareu / lo que io diguí, els sitratos / i la calaguala? [...]
¿La farina de llinós / i l'arnica?²¹³

²¹³ *El tío Cavil.la.* (S19) 1873: 1000, v.319-324.